

A KERESZTÉNYSÉG TÖRTÉNELME ÉS SZEREPE AZ AFRIKAI KONTINENSEN

A korai „afrikai” kereszténység

A kereszténység tanai már Jézus Krisztus tevékenységének idejében eljuthattak az afrikai kontinensre, amit az Újszövetség több hivatkozása is megerősít. Ez alapján biztosra vehető, hogy több afrikai ember tapasztalhatta meg Jézus és az apostolok tevékenységét, amiről a hazatérésük után beszámoltak. Jézus keresztre feszítésekor a kereszt egyik darabját az Észak-Afrikában található Cyrenébe való Simonnal vitették a Golgotához. (Lukács evangéliuma) Az ő későbbi sorsáról semmit sem tudunk, vélhetőleg visszatért a városába. Az Apostolok Cselekedete leírja, hogy a szent szellem kitöltésekor nem csak cyreneiek, hanem egyiptomiak is voltak a tömegben, akik a saját nyelvükön hallották az evangéliumot prédikálni, majd a Jeruzsálemben tapasztalt „csodadolgok” hírével hazatértek.¹

Eddig csak feltételezhető, hogy ezek a tapasztalatok segítették a kereszténység elterjedését Észak-Afrikában, de ebben az időben az etióp (valójában a Meroe-i)² királyné egyik vezető tisztségviselőjének kereszténnyé válását a Biblia már tényként közli.³ Ennek nyomán a régióban rohamosan teret nyert a kereszténység. Később Pál apostol tevékenysége nyomán is váltak afrikaiak kereszténnyé, akik új hitükről szinte azonnal bizonyosságot tettek.⁴ Más források szerint az egyiptomi Alexandriában élő nagy létszámú zsidó közösség kereszténnyé váló tagjai ismertették meg az evangéliumot a helyiekkel.⁵

Bár a Római Birodalom vezetése eleinte csak a zsidóság egy csoportjának tekintette a keresztényeket, ezért eltűrte tevékenységüket, de már i. sz. 64-től 311-ig tiltotta a vallási tevékenységüket, majd üldözte, sőt több alkalommal is véres pogromokat szervezett ellenük. Az üldöztetések nem hozták meg a várt eredményt, ugyanis a kereszténység az i. sz. I. században igen gyorsan elterjedt Észak-Afrikában – jelentős részben az üldöztetéseknek köszönhetően –, ahol olyan tekintélyes egyházi központok alakultak ki, mint Karthágó, Hippó és Alexandria.⁶

¹ Bár az egyiptomiak gyakran hivatkoznak arra, hogy Jézus már gyerekkorában csodákat tett náluk és sokan ennek hatására váltak kereszténnyé, de ez az állítás nem bizonyítható, ráadásul Jézus csak később kezdte meg a szolgálatát, így a kereszténység csak később „honosodott meg” Egyiptomban.

² Az akkori Meroe-i királyság a mai Szudán területén található.

³ Apostolok Cselekedetei 8:26-39.

BOWERS, Paul: Nubian Christianity: The neglected heritage. pp. 3–4.

⁴ A kereszténység az iszlámhoz hasonlóan „térítő” jellegű vallás, amely nem kisajátítható bármely csoport által, hanem bárki által befogadható, aki magáévá teszi az alapvető bibliai igazságokat. Habár a korai keresztények jelentős része zsidó háttérből érkezett, úgy gondolták, hogy Jézus tanításait mindenkivel meg kell ismertetniük, és minél többeket megnyerni kereszténynek. Ezért felhasználva a Római Birodalom által biztosított lehetőségeket (úthálózat, szabad mozgás, biztonság stb.) hatékonyan terjesztették el a kereszténységet az akkori ismert világban.

⁵ SAWYER, Kenneth – YOUSSEF, Youhana: Early Christianity in North Africa. p. 49.

⁶ ISICHEI, Elizabeth: A History of Christianity in Africa: From Antiquity to the Present. pp. 30–35.

Itt alakult ki a korai egyház életére a IV. századig nagy befolyást gyakorló gnoszticizmus, amely mozgalom írásainak jelentős részét a katolikus egyház eretnekségnek minősítette és nem emelte be a kánonba.⁷ De itt alakult ki a gyermekek keresztelésének katolikusok által is elfogadott szokása, és a predesztinációs (előre elrendeltetés) elmélet is. Ennek ellenére az észak-afrikai keresztény közösségek az iszlám érkezéséig (VII. század) töretlenül fejlődtek, sőt igehirdetőket küldtek a kontinens belsejébe is, akik szolgálatára újabb keresztény közösségek jöttek létre.

A kereszténység Egyiptomban, Etiópiában, Eritreában és Núbiában meghatározóvá vált, de a többi észak-afrikai területen tartósan kevésbé gyökerezett meg,⁸ illetve a déli területeken ekkor még csak kisebb mértékben tudott hatást gyakorolni az ott élőkre. A következőkben röviden bemutatom a nagyobb keresztény központokat.

Egyiptom – Kopt egyház

A koptok önmagukat az ókori fáraók leszármazottainak tartják, s az egyiptomi muszlimokra megszállóként tekintenek. Az alexandriai székhelyű egyház egyáltalán nem jelentéktelen a kereszténység, s különösképpen a közel-keleti kereszténység szempontjából. A vízválasztót jelentő kalcedóni zsinatig az egyiptomi keresztények jelentős szerepet vállaltak a kereszténység fejlődésében, s központi szerepük volt az első keresztény zsinatok során is. Ma pedig a Közel-Kelet egyik leginkább meghatározó keresztény kisebbségét képezik: az egyiptomi lakosság 10%-át teszik ki.

A kopt egyház Márk apostol⁹ Alexandriai szolgálata nyomán jött létre, majd olyan gyorsan megerősödött, hogy nemzeti egyházzá vált és már ők küldtek

⁷ FINNERAN, Niall: Saved from the compost heap, rescued texts illuminate the African context. In: Christian History, Issue 105, 2013. p. 14.

⁸ Sokan úgy gondolják, ez annak köszönhető, hogy az észak-afrikai közösségekben az egyház a latin nyelvet használta, így a helyiek kevésbé érezték az egyházat a sajátjuknak, így az nem vált olyan módon „nemzetivé”, mint a korábban említett államokban. Pl. a mai Maghreb területén élő keresztény berberok Rómától függttek, így a helyi közösségek nem tudtak megerősödni, önállósulni. A kopt egyház azért tudott sikeres lenni, mert bár az 1. században az Alexandriai egyházban görögül beszéltek, a 2. században már a teljes egyház a helyi lakosság nyelvét használta, így még hatékonyabban tudott működni. Szintén problémát jelentett, hogy az egyházi nyelvként a latint használták és a Bibliát nem fordították le az őslakosok által használt nyelvekre (berber, pun), így azok között a kereszténység kevésbé gyökerezett meg. Ha a Bibliát berber nyelvre lefordították volna, és azt megismertetik a berberekkel, akkor valószínűleg az iszlám nem tudta volna szinte nyom nélkül eltörölni a kereszténységet Észak-Afrikában. A keresztény közösségek állapotát, helyzetét jelzi, hogy 500-ban 8 millióra becsülték a keresztények számát, de 1000 körül már csak 5 millió, 1200-ban 2,5 millió és 1500-ban már csak 1,5 millió főt jelentett.

SAWYER, Kenneth – YOUSSEF, Youhana: Early Christianity in North Africa. p. 73.

⁹ Márk kúrenéi származású zsidó volt, aki családjával egy nomád támadást követően települt át Jeruzsálembe. Az apostol művelt ember volt, aki a héber mellett görögül és latinul is kiválóan tudott. Jeruzsálemi háza komoly szerepet kap a Bibliában: ebben a házban fogyasztotta el Jézus és a tizenkét apostol az utolsó vacsorát, itt gyűltek össze Jézus halálát követően az apostolok, valamint Pünkösdkor itt szállt le a Szentlélek az összegyűlt keresztényekre. Az apostol igazi jelentősége a koptok szempontjából azonban afrikai tevékenységében rejlik. Ezzel kapcsolatban azonban, mint arról korábban is esett szó, kevés hiteles forrás található: a kopt hagyomány Euszebiosz IV. századi keresztény történetíró munkásságán és az apokrif műként számon tartott 'Márk cselekedetein' alapul. MEINARDUS, Otto F. A.: Two Thousand Years of Coptic Christianity. pp. 28–29.

igehirdetőket a környező államokba,¹⁰ így rövidesen Egyiptomon túl Etiópiában, Jeruzsálemben és Cipruson is befolyásra tett szert.¹¹ A koptok a II. században már olyan híres egyházi iskolát hoztak létre, ahol a hallgatók számára a keresztény hitet és a Bibliát oktatták, hogy azok teljesíthessék a keresztséghez szükséges feltételeket. Az intézmény mindenki számára nyitva állt, kortól, kultúrától vagy egyéb háttértől függetlenül. A későbbiekben az iskola egyre élénkebb tudományos életnek adott otthont, s nem csupán vallási szempontból: vallás- és erkölcsfilozófiai, valamint világi tudományok művelőinek (jogászok, szónokok, irodalmárok) is otthont adott.¹² A kopt egyházon belül alakultak ki először a később a nyugati kereszténységnél is elterjedt szerzetesi közösségek is, amelyek jelentősen hozzájárultak a kopt nyelv, kultúra és történelem fennmaradásához.

Az alexandriai egyház életében két fő fordulópont emelhető ki. Az első ilyen a 451-es kalcedóni zsinat, amelynek következtében a kopt egyház levált az ekkor még egységes keresztény közösségről.¹³ A második – és a mai események szempontjából jelentősebb – fordulópont Egyiptom arab megszállása a VII. században, amit a koptok a bizánci elnyomás miatt csak minimális ellenállással fogadtak.¹⁴ Az elmúlt csaknem 1400 évben Egyiptom egyik meghatározó kulturális törésvonalát a kopt–muszlim viszony jelentette, amelyet hol a békés együttélés, hol az erőszakos muszlim térítés jellemezett. Az erőteljes térítés hatására az egyiptomi kopt lakosság nagyobb része már a X. században felvette az iszlámot, illetve megkezdődött a társadalom erőteljes arabizációja. A muzulmán uralkodók felvilágosultságuknak, vérmérsékletüknek megfelelően kezelték a kérdést, de a többségük elnyomta az egyiptomi koptokat, akiknek a helyzete a síita Fatimida-dinasztia uralma (969–1171) idején volt a legjobb, mert szabadon gyakorolhatták vallásukat és még magas állami pozíciókhoz is hozzáférést nyertek.¹⁵ Ebben az időszakban sikerült a koptoknak szert tenniük az egyiptomi pénzügyek feletti ellenőrzésre, és ezt a kiváltságukat kisebb megszakításokkal egészen a XIX. századig megőrizték.¹⁶ A Fatimida-dinasztia alatt, Christodoulos pápa (1047–1077) idejében került sor a kopt egyház székhelyének áthelyezésére is, amely Alexandriából Kairóba költözött át.¹⁷

¹⁰ A gnosztikus eszmék által jelentősen befolyásolt egyiptomi keresztények közössége a helyiek által használt kopt nyelv után kapta a nevét.

¹¹ HAMILTON, Alistair: *The Copts and the West 1439–1822: The European Discovery of the Egyptian Church*. pp. 25–26.

¹² MALATY, Tadros Y.: *Introduction to the Coptic Orthodox Church*. pp. 38–39.

¹³ Az egyházat jelentős mértékben befolyásolta a gnoszticizmus, amelynek hatására a koptok eltávolodtak a főáramlatú kereszténységtől, majd vitába kerültek a riválisukká váló római katolikus egyházzal. A kalcedóni zsinat történései egyaránt tekinthetők teológiai és politikai jellegű vitának. A vita teológiai részét a niceai, illetve az epheszoszi zsinatokon is központi témának számító krisztológiai vita alkotta. A kalcedóni zsinaton lényegében I. Leó római pápa és Dioscorus alexandriai pápa közt feszült a fő nézeteltérés. Dioscorus nem volt hajlandó támogatni a Leó levelében foglalt dogmákat Krisztus természetét illetően. Válaszul az alexandriai pápát a Fekete-tengerhez száműzték, s mindazokat, akik nem fogadták el Leó nézeteit, eretneknek nyilvánították.

¹⁴ BESENYŐ János – GÖMÖRI Roland: *A kopt kereszténység és diaszpórái. Magyarország mint a kopt migráció lehetséges útvonala*. p. 126.

¹⁵ MALATY, Tadros Y.: *Introduction to the Coptic Orthodox Church*. pp. 139–140.

¹⁶ HAMILTON, Alistair: *The Copts and the West 1439–1822: The European Discovery of the Egyptian Church*. p. 28.

¹⁷ GABRA, Gawdat: *The A to Z of the Coptic Church*, p. 4.

MEINARDUS, Otto F. A.: *Two Thousand Years of Coptic Christianity*. p. 65.

A keresztesháborúk idején a koptok kényszerből az arabok mellé álltak, ugyanis a nyugati keresztények eretnekként tekintettek rájuk és legalább annyira harcoltak ellenük, mint a muzulmánok ellen. Az 1250-ben hatalomra került mamelukok uralma alatt azonban ismét romlott a helyzetük. Pozitív változás csak 1517-ben történt, amikor a törökök elfoglalták Egyiptomot. Ennek ellenére a koptokat érő legtöbb korlátozást (templomépítés, felújítás tilalma, keresztényekre kirótt különadó megfizetése stb.) fenntartották.¹⁸

Etióp egyház

Az etióp (akszumi) egyház több mint 2000 éve működik a mai Etiópia területén, amely a kontinens legrégebbi önálló állama, azt egyetlen hatalom sem tudta gyarmatosítani. A kereszténység korai elterjedéséhez hozzájárult az itt élő jelentős számú zsidó közösség, amely „napi” kapcsolatban állt Jeruzsálemmel, így az első keresztények is valószínűleg közülük kerültek ki. Az etióp ortodox keresztény egyház kopt (Frumentius) és Nyugat-Ázsiából érkező hittérítők tevékenységének köszönhetően a III. századra alakult ki, majd Ezana király (330–356), az akkori uralkodó is a kereszténység követőjévé vált. Az egyház azonban nem került az alexandriai kopt pátriárka alárendeltségébe, hanem önálló nemzeti egyházként működött, még az előtt, hogy a Római Birodalom hivatalosan is felvette volna a kereszténységet. A 451-es kalcedóni zsinat következtében az etióp egyház is eltávolodott Rómától, majd önállósult. Az iszlám megjelenésének idejére a kereszténység már az akszumi királyság hivatalos vallásává vált, amely a napi élet minden területére jelentős hatást gyakorolt. Bár a környező keresztény államokat az arabok mind megszállták és iszlamizálták, Akszum keresztény maradt.

Az etióp ortodox egyház felépítésében és működésében hasonlított a kopt egyházhoz. Ugyanúgy saját pátriárkájuk volt és náluk is igen fontos szerepet töltöttek be a szerzetesrendek, illetve az általuk működtetett kolostorok, amelyek az oktatás szinte egyedüli letéteményesei voltak. A kolostoroknak köszönhetően maradtak fenn az etióp hagyományok, történelmi tények, illetve ezeknek köszönhető a közös etióp identitás kialakulása is.¹⁹ Az egységes egyház mindig is a királyság legfontosabb támaszának számított az ország egységének megőrzésében és az iszlám hódítók elleni küzdelemben.

Núbia

Ez a terület a mai Szudánban található, ahol több keresztény királyság is működött. A legjelentősebb Meroe volt, amelynek Kandake nevű uralkodónőjét a Biblia is megemlíti, mivel az ő kincstárnoka volt az, aki Izraelben járva Fülöp apostol bizonyágtételének hatására megkeresztelkedett.²⁰ Ekkor alakult ki az első szudáni (Meroe) keresztény közösség, amelyről azonban igen kevés információval rendelkezünk.²¹ Az országot 350-ben a keresztény etióp (Akszum) uralkodó

¹⁸ BESENYŐ János – GÖMÖRI Roland: A kopt kereszténység és diaszpórái. Magyarország, mint a kopt migráció lehetséges útvonala. pp. 128–129.

¹⁹ Az 5. században Szíriából érkezett kilenc szerzetes, akik a keresztény szövegeket geez nyelvre fordították le, illetve ők alapították az első kolostorokat is.

²⁰ Újszövetség, Apostolok Cselekedetei 8:26-39.

²¹ BESENYŐ János: Szudán – Országismertető. p. 64.

elfoglalta, majd annak romjain három újabb államalakulat (Alwa, Makurra és Nobata) jött létre, amelynek vezetői 540-ben kopt és görög hatásra felvették a kereszténységet.²² A katonai nemesség által irányított államokban a kopt egyház erősödött meg, bár voltak olyanok is, akik a bizánci rítusú kereszténységet vették fel. Az újdonsült keresztény államok templomokat építettek, megszervezték saját egyházkerületeiket, de mint egyház nem váltak függetlenné, hanem a kopt pátriárka fennhatósága alá kerültek.²³ A kereszténység felvétele után a királyságok, Egyiptom és a Földközi-tenger térségében levő keresztény államok között virágzó együttműködés alakult ki, amelyből minden érintett fél hasznot húzott. A kopt papok írásba foglalták núbiai (régiből núbiai) nyelven a szentírást és más vallási irodalmakat is; kolostorokat, templomokat és iskolákat építettek, ahol a helyi elit gyermekeit oktatták. Ebben az időben az írásbeliség igen elterjedt, és nemcsak a nemesek, hanem a kézművesek jelentős része is elsajátította az írás-olvasás képességet.²⁴

A keresztény núbiai királyságok a IX–X. században voltak erejük teljében, bár az Egyiptomot 640-ben elfoglaló arabok folyamatosan támadásokat intéztek ellenük. Ekkor a kopt és a núbiai hittérítők még a jelenlegi Darfur régióba is eljutottak, ahol munkájuk eredményeként többen is megkeresztelkedtek. Amikor 642-ben az arab törzsek Ed-Eddin Ibn Abial-Sarh vezetésével megtámadták a núbiaiakat, csúfos vereséget szenvedve békeszerződés megkötésére kényszerültek. Ezután a muzulmánok megszállták Észak-Afrika nagy részét, így a nyugati keresztény államoktól a három királyságot elzárták, amelyek így magukra maradtak. Ennek ellenére még több száz éven keresztül harcoltak a fennmaradásukért, még a híres Szaladin seregeit is megverték a XII. században.²⁵ Mivel a mameluk uralkodók nem tudták legyőzni a keresztény núbiai államokat, 1323-ban koronát és ezüsből készített keresztet küldtek az akkor Dongolaban székelő király számára, aki ezek elfogadásával elismerte hűbéri függését Egyiptomtól, de eskü tételére nem kötelezték.²⁶

A juhayna arab törzs által vezetett konföderáció (kababish, baggara és shukrija törzsek) csapatai 1400-ban lerohanták és elfoglalták Makurrát. Miután a keresztény vezető réteg tagjait kivégezték, eltörölték a kereszténységet, házasságra léptek a helyiekkel, akik így viszonylag gyorsan átvették a muzulmán vallást.²⁷ Ezek után már csak a távoli, nehezen megközelíthető vidéken fekvő Alwa tarthatta meg a függetlenségét több mint egy évszázadon keresztül.²⁸ Alwa-t az Abdullah Jamma és Amara Dungas által vezetett funj törzsek 1504-ben foglalták el, majd miután a városokat elpusztították és kiirtották a keresztény lakosságot, Sennar központtal létrehozták a Funj Királyságot.²⁹ Egyes kutatások szerint azonban néhány elszigetelt núbiai keresztény közösség a XVIII. századig fennmaradt.³⁰

²² A társadalom alsóbb rétegeinek jelentős része már korábban kereszténnyé vált, hisz Egyiptommal és Etiópiával a núbiaiak igen szoros gazdasági és kulturális kapcsolatban álltak.

BOWERS, Paul: Nubian Christianity: The neglected heritage. p. 6.

²³ CLAMMER, Paul: Sudan. p. 25.

²⁴ LEVY, Patricia – LATIF, Zawiah Abdul: Sudan. p. 22.

²⁵ GRAY, Richard: The Cambridge history of Africa, 4. kötet. pp. 75–79.

²⁶ SAWYER, Kenneth – YOUSSEF, Youhana: Early Christianity in North Africa. p. 71.

²⁷ FADLALLA, Mohamed H.: Short History of Sudan. p. 19.

²⁸ O'FAHEY, Rex S. – SPAULDING, Jay: Kingdoms of the Sudan. pp. 19–22.

²⁹ FADLALLA, Mohamed H.: Short History of Sudan. p. 21.

³⁰ BOWERS, Paul: Nubian Christianity: The neglected heritage. p. 7.

A fent említetteken kívül több más hosszabb-rövidebb ideig fennálló keresztény közösség működött főként Észak-Afrikában, amelyek bizonyos hatásai, tárgyi emlékei több helyen is fennmaradtak.³¹ Az afrikaiak több, a kereszténységet a mai napig is meghatározó módon befolyásoló egyháztudóst, gondolkodót³² adtak az egyháznak, illetve a kulturális befolyásuk a mai napig is megtapasztalható. Sajnos az afrikai keresztények igen aktívan részt vettek különböző dogmatikus vitákban,³³ ami később az egyház megosztásához, meggyengüléséhez vezetett. Az észak-afrikai kereszténység visszaszorulásához (bizonyos területekről teljes eltűnéséhez) az iszlám terjeszkedés és az észak-afrikai területeket ellenőrző Bizánci Birodalom türelmetlen egyházpolitikája egyaránt hozzájárult.³⁴ A kopt és az etióp egyházak kivételével szinte az összes keresztény csoport eltűnt, iszlamizálódtak. Az iszlám térhódítás katonai, közigazgatási (adókedvezmények az iszlámot felvevő keresztényeknek) és kulturális eszközökkel a korábbi keresztény területeket szinte teljes egészében felszámolta, ahol a kereszténység csak évszázadok múlva jelenhetett meg újra. Persze a kereszténység nem tűnt el olyan gyorsan, az arab hódítás után még négyszáz évvel később is voltak keresztény közösségek Marokkó, Algéria, Tunézia és Líbia egyes területein.³⁵

A kereszténység újbóli megjelenése a kontinensen a XVI. századra tehető, amikor is az európai felfedezők (portugál, spanyol, brit, dán, holland, francia stb.) megjelentek Afrika atlanti-óceáni partvidékén, majd egyre beljebb hatoltak a kontinens belsejébe.

A Kongói Királyság és a kereszténység

A kongói kereszténység kialakulásához az vezetett, hogy kereskedelmi célból a portugálok nyugatról megkerülve az afrikai kontinenst közvetlen tengeri utat kerestek Ázsia felé, közben gyarmatokat hoztak létre a Zöld-foki-szigeteken, a Guineai öbölben, majd a mai Angola, Mozambik és Kenya területein. A portugálok a kereskedelem fellendítése mellett a katolicizmus elterjedéséhez is jelentősen hozzájárultak, mivel támogatták a hittérítők munkáját. A katolikus missziók tagjai hasonló stratégiát alkalmaztak, mint a muzulmánok a nyugat-afrikai területeken.

Először a helyi elitet próbálták áttérésre bírni, mivel úgy gondolták, hogy azok áttérése után a tőlük függő tömegek is könnyebben veszik fel a vallást.

³¹ FINNERAN, Niall: A tour in ancient Africa, what archeologist can tell us about the landscape of early African Christianity, In Christian History, Issue 105. pp. 8–13.

³² Tertullius, Lactanius, Athanázius, Origenész, Agustinus, Pachonius, Marius Victorinus, Didymus, Ticonius, Cyprian stb.

³³ Ilyenek pl. az arianizmus, gnoszticizmus, maniheizmus, nestorianizmus, donatizmus, marcionizmus, pelagianizmus stb.

³⁴ Az első időkben a katonailag még kevésbé erős muzulmánok sokkal türelmesebbek voltak a kopt keresztényekkel, mint a bizánciak, akik a koptokat eretnekeknek tartották, így az egyiptomi keresztények jelentős része a hódító arab törzseket támogatta a bizánciak ellenében. Bár a bizánciak katonailag erősebbek voltak a muzulmánoknál, a helyi lakosság ellenük fordulása után hihetetlen gyorsasággal elvesztették az észak-afrikai területeiket.

³⁵ PREVOST, Virginie: Les dernières communautés chrétiennes autochtones d'Afrique du Nord – The last native Christian communities of North Africa. Revue de l'histoire des religions. pp. 461–483. <http://rhr.revues.org/5401>; letöltés: 2015.06.03.

Ez a stratégia leglátványosabban a Kongói Királyságban³⁶ mutatkozott meg, amikor 1491-ben az uralkodó Nzinga a Nkuwu felvette a kereszténységet, majd a frissen megkeresztelt fiát, Nzinga Mbembe-t Portugáliába küldte, ahol az katolikus nevelésben részesült. Hazatérte után az új uralkodó (1506–1543) felvette az Alfonso nevet, majd szoros kereskedelmi és kulturális kapcsolatokat épített ki Portugáliával, és bár a teljes országa nem vált kereszténnyé, jelentős számú kongói keresztelkedett meg. Alfonso király fia, Henrique volt az ország első afrikai származású püspöke, aki az Európából érkező kapucinus szerzetesek segítségével sikerre vitte apja politikáját. A két ország közötti, kölcsönös előnyökön nyugvó együttműködést a rabszolga-kereskedelem megerősödése erodálta, így a királyság önállósága hamarosan megszűnt. Ez még a katolikus kongóiak egy részének sem tetszett, akik – egy látomásra hivatkozva – Beatrice Kimpa Vita vezetésével a Kongói Királyság függetlenségét szerették volna visszaállítani, emellett a katolikus papságot maguk ellen uszítva saját, keresztény színezetű közösséget hoztak létre, amelyet a portugálok néhány éven belül felszámoltak.³⁷

Kereszténység és a rabszolgaság

Sajnálatosan a gyarmatosítás időszakában a kereszténység megengedhetetlen és szégyenteljes módon egybemosódott a rabszolgaság fogalmával. A keresztény egyházak ugyanis nemcsak hogy nem ellenezték a rabszolgaság intézményét, de törvényesítették is azzal, hogy a rabszolgavadászatokon szerzett afrikaiak megkeresztelésére kötelezték a rabszolga-kereskedőket, sőt anyagi támogatást is kaptak azok jövedelméből. Ezzel a gyakorlattal nem minden keresztény értett egyet,³⁸ de ez a kisebbség ekkor még csak marginálisan jelenhetett meg. De a rabszolgaság eltörléséért folytatott küzdelem vezetői leginkább a keresztények (főként a kvékerek) közül kerültek ki, akik egyre inkább testvéreikként tekintettek a rabszolgaságba kényszerítettekre, akik jelentős része ténylegesen is kereszténnyé vált.

Ezekből a rabszolgákból telepítettek vissza Libériába, ahol azok 1822-ben keresztény alapokon álló államot hoztak létre. Az ország első elnöke Joseph Jenkins Roberts maga is az Amerikai Egyesült Államokban született rabszolgaként. Később a történelmi felekezetekből Afrikában szolgáló katolikus és protestáns misszionáriusok jelentős része is csatlakozott a rabszolgaság eltörléséért küzdőkhöz is.

³⁶ Ez a királyság a mai Kongói Köztársaságot, a Kongói Demokratikus Köztársaságot, Gabont és Angola nagyobb részét foglalta magába.

³⁷ A szakadárokat inspiráló fiatal nő azt tanította, hogy Szűz Mária afrikai volt, Jézus Kongóban született és a Kongó folyóban keresztelték meg. Bár a csoport nem tagadta a pápa és az egyház főségét, saját liturgiát hoztak létre, amelyben a kereszténység előtti hiedelmek is szerepet kaptak, afrikai zenét játszottak, táncoltak és afrikaiakat szenteltek pappá, egyszóval „afrikanizálták” az egyházat. Sőt a fehér egyházától független afrikai egyházat akartak kiépíteni. Az új közösség rendkívül népszerű lett a kongóiak körében, ezért azt 1706-ban a portugálok egyházi segítséggel felszámolták, Vita-t pedig eretnekként megégették.

³⁸ Több keresztény vezető nyíltan kifejezte a kétségét, hogy a Biblia támogatná a rabszolga-kereskedelmet, illetve a rabszolgaság intézményét, de az egyházak egységesen sohasem léptek fel eme embertelen gyakorlat ellen, így néma cinkosáivá váltak a rabszolga-kereskedőknek.

MANALA, Matsobane J.: The impact of Christianity on sub-Saharan Africa.

[http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/13139/Manala.pdf?sequence=1&isAllowed=y;](http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/13139/Manala.pdf?sequence=1&isAllowed=y)

letöltés: 2015.08.13.

Az egyik leghíresebb közülük Anne Mary Javouhey (1779–1851) volt, aki egy apácarendet hozott létre (the Sisters of St. Joseph of Cluny), amelynek a tagjai a rabszolgaság eltörléséért küzdöttek. A helyiek által „rabszolgák anyjának” nevezett Mary az afrikaiak megtérésének egyik akadályának látta a rabszolgaságot és ezért haláláig küzdött ellene. A protestáns misszionáriusok közül a leghíresebb személy David Livingstone (1813–1873) volt, aki legalább olyan eltökéltséggel küzdött a rabszolgaság felszámolásáért, mint az említett hölgy.³⁹ A II. Lipót belga király személyes birtokaként működő Kongóban történt embertelenségek feltárása is protestáns misszionáriusokhoz köthető, és ennek következtében a belgák kegyetlenkedéseit elítélő európai közvélemény pozitív változásokat kényszerített ki az afrikaiakkal való bánásmódban.⁴⁰

Az afrikai kereszténység a XIX. században

A század elején a kereszténység csak néhány helyen rendelkezett bázissal, például Etiópiában, Egyiptomban, Dél-Afrikában, Angolában és Mozambikban. Ez azonban a kontinens gyarmatosításával gyorsan megváltozott, mivel az afrikaiak nagy része felvette a kereszténységet, így a XX. század elejére a kontinens lakóinak 40%-a tartotta magát kereszténynek. Ez a gyors ütemű növekedés részben annak volt köszönhető, hogy a helyiek igyekeztek minél több előnyt szerezni a gyarmatosító hatalmaktól, és erre jó lehetőséget biztosítottak az azokkal jó kapcsolatban lévő egyházak, amelyek ezen felül különböző módokon (oktatás, nyelvismeret stb.) lehetőséget adtak a kiemelkedésre.

Ez történt Csádban is, ahol a keresztény hitre tért sarák sokkal inkább érvényesültek, mint a többi törzs, és az oktatásban való aktív részvétellel szinte kisajátították maguknak a gyarmati közigazgatásban a helyiek számára fenntartott pozíciókat.⁴¹ Hasonló eset történt Dél-Szudánban is, ahol a fekete (nuer, dinka, shilluk, azende stb.) törzsek az őket elnyomó arabokkal szemben a misszionáriusoktól és a területet gyarmatosító britektől vártak védelmet, amit a „Closed district” szabályzás biztosított is számukra.⁴²

Ezeket a folyamatokat természetesen a gyarmatosító hatalmak is támogatták, hiszen a misszionáriusokra több tekintetben is szövetségesként tekintettek. Úgy gondolták, hogy a keresztény afrikaiakat könnyebb lesz irányítani, és azok inkább a gyarmatosító hatalmakat fogják támogatni a többi afrikai népcsoporttal szemben.⁴³

³⁹ Christian missionaries and colonialism in Africa.
<http://www.alfagems.com/PFDA/Documenti/Missionaries%20and%20Colonialism%20in%20Africa.pdf>;
letöltés: 2015.08.13.

⁴⁰ STRAYER, Robert: Mission History in Africa: New Perspectives on an Encounter. p. 10.

⁴¹ BESENYŐ János – HETÉNYI Soma Ambrus – JAGADICS Péter – RESPERGER István: Országismertető – Csád. pp. 49., 65–66.

⁴² BESENYŐ János: Országismertető – Szudán. pp. 42–43, 84–85.

⁴³ Egyes kutatók szerint a gyarmatosító hatalmak ennek ellenére nem vallási (keresztény), hanem politikai érdekek mentén működtették afrikai gyarmataikat, folyamatosan újraalakuló szövetségekkel. Ebbe belefért a missziós szervezetek támogatása, de ez nem volt kötelező. Egyébként sokszor maguk a missziós szervezetek is igyekeztek elkülönülni a gyarmatosító közigazgatástól, sőt azzal sokszor az afrikai keresztények érdekében összeütközésbe kerültek.

STRAYER, Robert: Mission History in Africa: New Perspectives on an Encounter. pp. 8–11.

Éppen ezért a rendelkezésükre álló minden módon támogatták a különböző felekezetek missziós tevékenységét, amellyel azok éltek is, hisz több ezer misszionáriust küldtek a fekete kontinensre. A keresztény egyházakban éppen ekkor zajlott egy szellemi megújulási mozgalom, amely keretén belül a híveket bátorították a bibliai fundamentumokhoz való visszatéréshez, illetve a világ újraevangélizálását tűzték ki célul.⁴⁴ Ezek a célok aktivizálták a társadalmakat, amelyek komoly anyagi és erkölcsi támogatást biztosítottak az Afrikában missziós tevékenységet folytató katolikus és protestáns egyházak részére. Bár a legtöbben a katolikus szerzetesrendek tevékenységéről tudnak, a protestáns egyházak – köztük afrikai gyökerekkel rendelkezők is⁴⁵ – jelentős számban képviseltették magukat.

A misszionáriusok a céljuk elérésének érdekében megtanulták a helyi népcsoportok nyelvét, amelyre lefordították a Bibliát vagy annak egy-egy részét, valamint más általuk fontosnak ítélt könyveket, sőt több népcsoport írásbeliségének létrejöttében is jelentős szerepet játszottak. Bár többségük az afrikaiak kultúráját primitívnek tartotta, annak megőrkítéséhez az általuk írt tudományos, ismeretterjesztő könyvekkel szintén hozzájárultak. Némely, azóta eltűnt népcsoportról csak az ő leírásaik alapján vannak ismereteink. Emellett az alapfokú és a középfokú iskoláikban a gyarmatosítók nyelvén (angol, francia, német, spanyol, portugál és olasz) tanítva több afrikai gyerek előtt megnyitották a világot és a később függetlenné váló afrikai országok elitjének nagy részét is ők képezték.⁴⁶

A misszionáriusok emellett részt vettek a kereskedelem, a mezőgazdaság, az úthálózat fejlesztésében, ezen felül kórházakat alapítottak és egészségügyi tevékenységet is folytattak a helyiek között. Az egyik ilyen híres misszionárius Albert Sweitzer volt, aki misszionáriusként és orvosként életének nagy részét az afrikai vadonban töltötte el. Ezek ellenére sok afrikai kritizálja a misszionáriusok tevékenységét, illetve az általuk elért eredményeket. Legutóbb a dél-afrikai elnök, Jacob Zuma bírálta őket egy kellőképpen nem átgondolt beszédében, azt állítva, hogy ők semmisítették meg az afrikai tradíciókat.⁴⁷

Egyébként a gyarmati közigazgatás és az egyházak együttműködése nem mindenhol volt ilyen kedvező, ugyanis sok esetben az egyházak – mint az emberi jogok korai képviselői – követelték az afrikaiakkal való emberségesebb bánásmódot, ami miatt többször is összeütközésbe kerültek a gyarmati vezetéssel. Ez oda vezetett, hogy egyes gyarmatokon „állami” oktatást hoztak létre, hogy ezzel is csökkentsék a misszionáriusok lehetséges befolyását a helyi közösségekben.⁴⁸

⁴⁴ MANALA, Matsobane J.: The impact of Christianity on sub-Saharan Africa. <http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/13139/Manala.pdf?sequence=1&isAllowed=y>; letöltés: 2015.08.13.

⁴⁵ Ilyenek voltak az Afrikai Episzkopális Metodista Egyház és a fekete baptista közösségek is.

⁴⁶ NOON, Nathan: Christians in Colonial Africa. http://www.econ.yale.edu/~egcenter/Nunn_Paper.pdf; letöltés: 2015.08.13.

⁴⁷ SMITH, David: Jacob Zuma blames Christianity for breakdown of South African traditions. <http://www.theguardian.com/world/2011/dec/21/jacob-zuma-blames-christianity>; letöltés: 2015.08.13.

⁴⁸ MANALA, Matsobane J.: The impact of Christianity on sub-Saharan Africa. <http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/13139/Manala.pdf?sequence=1&isAllowed=y>; letöltés: 2015.08.13.

Azokon a helyeken is több összeütközés történt, ahol számottevő muszlim lakosság élt, mivel ott a misszionárius szervezeteket a közigazgatás igyekezett „kordában tartani”, hogy azok ne veszélyeztessék a muzulmán elittel kialakított együttműködésüket.⁴⁹ Ezért sem alakulhattak ki erősebb keresztény közösségek Észak-Afrikában, illetve Nyugat-Afrika főként muzulmánok által lakott országaiban.

Az egyház „afrikanizálódása”

Bár a kontinensen élők közül már sokan a kezdetektől kezdve követték a történelmi (missziós) kereszténység irányzatait, de a kereszténységet hirdetőket nem minden esetben fogadták el, mivel azok nem közülük származtak. Ezt bizonyította a már említett kongói Beatrice Kimpa Vita esete is, aki a katolikus egyház tanításait megkérdőjelezve sikeresen hozott létre egy „afrikai” keresztény közösséget, amely az őslakosok számára elfogadhatóbb volt, mint a vegytiszta „fehér” kereszténység. De nemcsak Kongóban, hanem a kontinens más területein is egyre több afrikai fordított hátat a misszionáriusok által vezetett közösségeknek és hozták létre a saját, afrikai sajátosságokkal rendelkező keresztény közösségeiket.⁵⁰

Az „afrikai független egyházak” néven ismert közösségek rendkívül változatosak voltak, többfajta nézetet vallottak egy-egy kérdésről. Csak két közös pontjuk volt: nem ismerték el a missziós társaságok felsőbbbbségét, hanem velük egyenrangú, független közösségekként aposztrofálták magukat, illetve több tiszteletet követeltek az afrikai kultúrának, amelynek több elemét is beépítették a liturgiájukba.⁵¹ A XX. század végén a kontinensen több mint 7000 ilyen közösség működött, amelyek két nagyobb szövetséghez (Etióp Független Egyház⁵² és

⁴⁹ Christian missionaries and colonialism in Africa.
<http://www.alfagems.com/PFDA/Documenti/Missionaries%20and%20Colonialism%20in%20Africa.pdf>;
letöltés: 2015.08.13.

⁵⁰ STRAYER, Robert: Mission History in Africa: New Perspectives on an Encounter. p. 7.

⁵¹ A saját közösségek létrehozásának több oka is lehetett. Például a fehérek egy része sokáig azt a rasszista felfogást vallotta, hogy a feketék sem intellektuális, sem kulturális szinten nem érik el a fehérek szintjét, ezért sokáig a helyiek nem lehettek egyházi vezetők, nem kaphattak egy bizonyos szint felett oktatást stb. Ezen felül az európaiak teljes egészében elutasították az afrikaiak kulturális tradícióit, hiedelmvilágát, és azt mellőzve európai módon igyekeztek a Bibliai elveket meghonosítani közöttük. Ezeket a felfogásokat megcáfolták a sikeresen működő és dinamikus növekvő afrikai keresztény egyházak. Ennek ellenére valós az a veszély, hogy olyan, a Biblia által tiltott szokások honosodhatnak meg ezekben a közösségekben, amelyek az afrikai animista vallásokból származnak.
LINDHARDT, Martin: The Ambivalence of power: Charismatic christianity and occult forces in urban Tanzania. pp. 37–54.
<http://tapir.pdc.no/pdf/NJRS/2009/2009-01-3.pdf>; letöltés: 2015.08.13.

⁵² Az egyház neve megtévesztő, ugyanis annak közösségei nem Etiópiában működnek, hanem Dél- és Nyugat-Afrikában. Az elnevezés onnan fakad, hogy a Bibliában többször említik az ország nevét, így a névválasztás Isten és az egyház különleges kapcsolatát hivatott jelezni. Az egyházat olyan személyek hozták létre, akik a „misszionárius egyházakat” a korábban említettek miatt elhagyták. Éppen ezért az egyház tanítási rendszere nem különbözik az előzőektől, de a vezetők afrikaiak és nem fehér misszionáriusok (külsősök) voltak. Az első közösségeket az 1800-as évek végén Nigériában hozták létre Mojola Agbebi és Samuel Ajayi Crowter vezetésével.

a Cionista Független Egyház⁵³) tartoznak. Ezek a közösségek – bár sok mindenben különböznek – a vallási tevékenységükbe szervesen beépítették a korábbi animista kulturális és vallási szokások egy részét, valamint a „felszabadítási teológiát,” támogatják a nők egyházi szolgálatát, karrierjét és nagy teret adnak a különböző szellemi megtapasztalásoknak, kinyilatkoztatásoknak. Jelenleg ezek a közösségek növekednek legintenzívebben Afrikában.

Jelenlegi helyzet

Bár sokan úgy gondolták, hogy az afrikai gyarmatok függetlenné válásával a kereszténység eltűnhet a kontinens országaiból, a várakozásuk nem vált valóra, ugyanis a XX. században folytatódott a kereszténység térhódítása a kontinensen, amit egyes teológusok az I. századi eseményekhez hasonlítanak.⁵⁴ Az 1900-as évek elején a kontinensen még csak 10 millió keresztényről beszélhettünk, de számuk 1970-re már 143 millióra nőtt, és 2000-ben már 393 millióan voltak.⁵⁵ Egy tanulmány szerint a kontinens lakosságának 41%-a (550 millió fő) követte a kereszténység valamely irányzatát, illetve naponta 22 800 afrikai vált kereszténnyé.⁵⁶

A kereszténység nem csak az emberek egyéni életét befolyásolta pozitívan, de ahol elterjedt, ott az oktatáson, az emberek életkörülményein⁵⁷ és szociális helyzetén, az egészségügy és a nők társadalmi megítélésén is pozitívan változtatott.⁵⁸ Egyre több keresztény humanitárius szervezet is dolgozik a régióban, amelyek igen fontos fejlesztési és humanitárius projekteket visznek az adott területekre.⁵⁹ Politikai téren azonban már nem egyértelműen pozitív a kereszténység megítélése – annak ellenére, hogy a függetlenségi harcok vezetőinek jelentős része keresztény felsőoktatásban vett részt –, mivel azt sok helyen a gyarmatosító hatalmak támaszának tartják.⁶⁰

⁵³ Ezeket a közösségeket „szellemi egyházaknak” is nevezik, mivel a működésüket jelentős szinten befolyásolja a Szent Szellem, illetve a kereszténység előtti szellemi tevékenységek, tradíciók is erőteljes szerepet játszanak az életükben. Az egyházakban igen nagy a prófétai tekintély, istentiszteleteiken kiemelt szerepet játszik az afrikai zene, az éneklés és a tánc, valamint a Szent Szellem általi gyógyulások. Sok tradíciójukat (öltözködés, szombati pihenőnap stb.) az Ószövetségi tradíciókból származtatják.

⁵⁴ WALLS, Andrew: *The Mission of the Church Today in the Light of Global History*. p. 17.

⁵⁵ MAXWELL, David: *New perspectives on the history of African Christianity*. p. 141.

⁵⁶ GIFFORD, Paul: *Trajectories in African Christianity*. p. 276.

⁵⁷ NOON, Nathan: *Christians in Colonial Africa*.
http://www.econ.yale.edu/~egcenter/Nunn_Paper.pdf; letöltés: 2015.08.13.

⁵⁸ MILES, Carrie A.: *The Church versus the Spirit: The Impact of Christianity on the Treatment of Women in Africa*. In: SSSR/ASREC 2007, ASREC/ARDA Working Paper Series.
<http://www.thearda.com/workingpapers/download/Church%20vs%20Spirit%20Miles.pdf>;
letöltés: 2015.08.13.

⁵⁹ Ilyen szervezetek például a World Vision International, a Catholic Relief Services, a Lutheran World Federation, a Christian Aid, a DanChurchAid, a Cordaid, a Trocaire, a Misereor, a Salvation Army World Service Organisation (SAWSO), az Adventist Development and Relief Agency (ADRA) vagy a Bread for the World.

⁶⁰ MANALA, Matsobane J.: *The impact of Christianity on sub-Saharan Africa*.
<http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/13139/Manala.pdf?sequence=1&isAllowed=y>;
letöltés: 2015.08.13.

Konklúzió

Bár a kereszténység jelentősen gyengült a nyugati világban, az afrikai kontinensen a növekedése továbbra is töretlennek tűnik,⁶¹ főleg a szub-szaharai országokban, de más afrikai országokban is. Az egyre elvilágiasodó nyugati államok keresztény felekezetei újra felfedezik Afrikát, ahol egyre több, rövidebb-hosszabb ideig tartó missziós és humanitárius tevékenységet végeznek, amelyek tovább növelik a kereszténység történelmi és újabbkori (neoprotestáns) irányzataihoz csatlakozók számát.⁶² Sőt a muszlim többségű országokban is jönnek létre kisebb-nagyobb keresztény közösségek, ez azonban egyre több összeütközést eredményez az iszlám képviselőivel, valamint az iszlamista háttérű terrrorszervezetekkel (Boko Haram, Muja stb.).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BESENYŐ János – GÖMÖRI Roland: A kopt kereszténység és diaszpórái. Magyarország, mint a kopt migráció lehetséges útvonala. In: Seregszemle, XI. évfolyam 4. szám, 2013. október–december. pp. 122–139.
- BESENYŐ János – HETÉNYI Soma Ambrus – JAGADICS Péter – RESPERGER István: Országismertető – Csád. Seregszemle kiadványok, Székesfehérvár, 2010.
- BESENYŐ János: Szudán – Országismertető. Seregszemle kiadványok, Székesfehérvár, 2010.
- BOWERS, Paul: Nubian Christianity: The neglected heritage. Africa Journal of Evangelical Theology iv.1, 1985. pp. 3–23.
- Christian missionaries and colonialism in Africa. <http://www.alfagems.com/PFDA/Documenti/Missionaries%20and%20Colonialism%20in%20Africa.pdf>; letöltés: 2015.08.13.
- CLAMMER, Paul: Sudan. Bradt Travel Guides, 2005.
- FADLALLA, Mohamed H.: Short History of Sudan. 2004.
- FINNERAN, Niall: Saved from the compost heap, rescued texts illuminate the African context. In: Christian History, Issue 105, 2013. p. 14.
- GABRA, Gawdat: The A to Z of the Coptic Church. The Scarecrow Press, Lanham, 2009.
- GIFFORD, Paul: Trajectories in African Christianity. International Journal for the Study of the Christian Church, Volume 8, Issue 4, 2008. pp. 275–289. <http://princetonollywood.weebly.com/uploads/6/7/7/5/6775629/gifford.pdf> ; letöltés: 2015.08.13.
- GRAY, Richard: The Cambridge history of Africa, 4. kötet. Cambridge University Press, 1975.
- HAMILTON, Alistair: The Copts and the West 1439-1822: The European Discovery of the Egyptian Church. Oxford University Press, 2014.

⁶¹ WALLS, Andrew: The Mission of the Church Today in the Light of Global History pp. 17–18.

⁶² GIFFORD, Paul: Trajectories in African Christianity. pp. 277–278.

- ISICHEI, Elizabeth: A History of Christianity in Africa: From Antiquity to the Present. Eerdmans Publishing Company, 1995.
- LEVY, Patricia – LATIF, Zawiah Abdul: Sudan. Marshall Cavendish, 2007.
- LINDHARDT, Martin: The Ambivalence of power: Charismatic christianity and occult forces in urban Tanzania, *Nordic Journal of Religion and Society* 22 (1): 37–54, 2009. <http://tapir.pdc.no/pdf/NJRS/2009/2009-01-3.pdf>; letöltés: 2015.08.13.
- MALATY, Tadros Y.: Introduction to the Coptic Orthodox Church. Coptic Orthodox Patriarchate of Alexandria, 1987.
- MANALA, Matsobane J.: The impact of Christianity on sub-Saharan Africa. <http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/13139/Manala.pdf?sequence=1&isAllowed=y>; letöltés: 2015.08.13.
- MAXWELL, David: New perspectives on the history of African Christianity. *Journal of Southern African Studies*, Volume 23, Issue 1, 1997. pp. 141–148.
- MEINARDUS, Otto F. A.: Two Thousand Years of Coptic Christianity. The American University in Cairo Press, Cairo, 1990.
- MILES, Carrie A.: The Church versus the Spirit: The Impact of Christianity on the Treatment of Women in Africa, In: SSSR/ASREC, ASREC/ARDA Working Paper Series. 2007. <http://www.thearda.com/workingpapers/download/Church%20vs%20Spirit%20Miles.pdf>; letöltés: 2015.08.13.
- NOON, Nathan: Christians in Colonial Africa. Harvard University, 2011. http://www.econ.yale.edu/~egcenter/Nunn_Paper.pdf; letöltés: 2015.08.13.
- O’FAHEY, Rex S. – SPAULDING, Jay: Kingdoms of the Sudan, 1. kötet. Taylor & Francis, 1974.
- PREVOST, Virginie: Les dernières communautés chrétiennes autochtones d’Afrique du Nord – The last native Christian communities of North Africa. *Revue de l’histoire des religions*, 2007. pp. 461–483. <http://rhr.revues.org/5401>; letöltés: 2015.06.03.
- SAWYER, Kenneth – YOUSSEF, Youhana: Early Christianity in North Africa. pp. 45–74. In: KALU, Ogbu U.: African Christianity: an African story. Africa World Press, Trenton, NJ, 2007.
- SMITH, David: Jacob Zuma blames Christianity for breakdown of South African traditions. *The Guardian*, Wednesday 21 December 2011, 17.02 GMT. <http://www.theguardian.com/world/2011/dec/21/jacob-zuma-blames-christianity>; letöltés: 2015.08.13.
- STRAYER, Robert: Mission History in Africa: New Perspectives on an Encounter. *African Studies Review*, Vol. 19, No. 1, 1976. pp. 1–15. <http://www.joaoferreiradias.net/wp-content/uploads/2012/02/Mission-History-in-Africa-New-Perspectives-on-an-Encounter.pdf>; letöltés: 2015.08.14.
- Szent Biblia.
- WALLS, Andrew: The Mission of the Church Today in the Light of Global History. *Word & World*, Volume XX, Number 1, Winter 2000. pp. 17–21. http://wordandworld.luthersem.edu/content/pdfs/20-1_20th_Century/20-1_Walls.pdf; letöltés: 2015.08.13.